

ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РЕЙДЕРСЬКИМИ ЗАХОПЛЕННЯМИ

FORMS OF USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO RIDER HOBBIES

Федорчук М.А., здобувач кафедри цивільного, господарського,
адміністративного права та правоохоронної діяльності

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Стаття присвячена аналізу використання спеціальних знань, тобто знань і навичок конкретно визначеної особи, які не є загальнодоступними й загальновідомими. Автор робить висновок про їх необхідність для виконання конкретно поставлених завдань, які є виключно компетенцією органів досудового розслідування чи суду для встановлення об'єктивної дійсності в кримінальному провадженні, а також застосування яких здебільшого потребує додаткових пристроїв, ресурсів і засобів.

Нами визначено, що важливою рисою спеціальних знань у кримінальному процесуальному значенні є мета їхнього використання. Вони застосовуються для доказу в установленому законом порядку, а також для непроцесуального застосування під час проведення оперативно-розшукових заходів. Метою застосування спеціальних знань також є сприяння збиранню доказової орієнтувальної інформації для розслідування та запобігання скоєнню злочинів, а також розроблення тактичних і технічних засобів і методів її збирання. Застосовувати спеціальні знання можуть не лише обізнані експерти й спеціалісти, але й особи, які проводять досудове розслідування, здійснюють оперативно-розшукову діяльність, хоча результати їхнього застосування матимуть різне процесуальне значення.

Проаналізовано матеріали слідчої практики, які дають підстави для висновку, що в кримінальних провадженнях, пов'язаних із рейдерськими захопленнями, письмові пояснення спеціаліста й експерта-криміналіста є додатковим способом підтвердження джерела формування такого доказу. В абсолютній більшості проваджень пояснення надають штатні працівники експертно-криміналістичних підрозділів, які є фахівцями з виявлення та вилучення речових доказів і які в процесуальному статусі спеціаліста були залучені до проведення огляду місця події. У письмовому поясненні такий спеціаліст описує методи так званого експрес-аналізу (процес установалення фактичних даних, що мають значення для конкретного факту правопорушення), методи вилучення та збереження слідів злочину.

Ключові слова: спеціальні знання, рейдерське захоплення, кримінальне правопорушення, спеціаліст, експерт.

The article analyses the use of special knowledge, which means the knowledge and skills of a specific person, which are not publicly available and well-known, about their need to solve specific tasks, which are the exclusive competence of pre-trial investigation or court to establish effective reality in criminal proceedings, as well as the use of which mostly requires additional devices, resources and tools.

We have determined that an important feature of special knowledge in the criminal procedural sense is the purpose of their use. They are used for evidence, which is conducted in the manner prescribed by law, as well as for non-procedural use during operational and investigative measures. The purpose of the application of special knowledge is also to facilitate the collection of evidence-based information for the investigation and prevention of crimes, as well as the development of tactical and technical means and methods of its collection. Special knowledge can be applied not only by knowledgeable persons (experts, specialists), but also by persons conducting pre-trial investigation, carrying out operative-investigative activities, although the results of their application will have different procedural significance.

The materials of the investigative practice are analysed, which gives grounds to conclude that in criminal proceedings related to raids, written explanations of a specialist and forensic expert are an additional way to confirm the source of such evidence. In the vast majority of proceedings, explanations are provided by staff members of forensic units who are specialists in the detection and seizure of material evidence, and who were involved in the procedural status of the specialist during the inspection of the scene. In a written explanation, such a specialist describes the methods of so-called rapid analysis (the process of establishing factual data relevant to a particular fact of the offense); methods of removing and preserving traces of the crime.

Key words: special knowledge, raider capture, criminal offense, specialist, expert.

Застосування спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень взагалі та пов'язаних з рейдерськими захопленнями зокрема набуває все більшої актуальності.

Під спеціальними знаннями в наукознавстві й філософії розуміють системно упорядкований і перевірений суспільно-історичною практикою результат процесу пізнання дійсності у свідомості людини у вигляді уявлень, суджень, понять, теорій, сукупність відомостей з будь-якої галузі, набутих у процесі навчання, дослідження тощо [1].

Спеціальні знання – це знання, які вимагають більш чи менш довготривалої, серйозної підготовки, досвіду, можливо, навичок і талантів; які потрібні для вирішення питань, що входять у компетенцію органу досудового розслідування чи суду; які дають змогу особі, яка ними володіє, застосовувати суму відомостей, отриманих рекомендацій, досвіду на практиці, а нерідко їхнє використання неможливе без особливого спорядження, певних пристроїв тощо [2].

Спеціальні знання є одним із компонентів арсеналу організаційних, процесуальних, тактичних й інших засобів, що можуть використовуватися слідчим. Це зобов'язує до того, щоб їхній зміст відповідав завданням і меті кримінального судочинства.

Незаперечним є той факт, що неможливо досягти високої якості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерськими захопленнями, без застосування спеціальних знань із різних галузей науки й техніки [3].

Аналіз спеціальної літератури, слідчої й судової практики свідчить, що з приводу використання спеціальних знань слідчим немає єдиної думки, а наявні погляди такі суперечливі, що становлять труднощі в систематизації й виділенні будь-якої тенденції. Спільність поглядів виявляється лише в тому, що використання спеціальних знань слідчим належним чином не врегульовано кримінальним процесуальним законодавством [4].

Так, В.М. Ревака за способом реалізації спеціальних знань виокремлює п'ять форм: дослідження (переклад експертне, зокрема ревізія, й експертне); техніко-прикладна форма (використання спеціальних знань під час провадження процесуальних дій); оперативно-розшукова форма; знаково-лінгвістична форма (переклад); консультаційна форма [5].

В.М. Тертишник виокремлює чотири форми застосування знань спеціалістом:

а) безпосередньо практична діяльність:

– підготовка, організація й проведення слідчих (розшукових) дій;

– виявлення, закріплення, вилучення доказів, зразків об'єктів для експертного дослідження, а в разі необхідності – їх огляд і дослідження;

б) методична (з питань науково-практичних прийомів і методів організації й проведення слідчих (розшукових) дій, роботи з доказами);

в) технічна (використання науково-технічних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій, необхідних для виявлення, закріплення, вилучення, огляду й дослідження речових доказів);

г) консультативна (полягає в усних роз'ясненнях, довідках зі спеціальних питань, що можуть виникнути або виникають під час підготовки, проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, роботи з доказами та процесуального оформлення їхніх результатів) [6].

А.М. Лазебний, використовуючи категорію «мета використання спеціальних знань», характеризує в методиці розслідування кримінальних правопорушень проти громадської безпеки дві інші форми: пошук і фіксація та призначення й проведення експертиз [7]. На думку вченого, кожна з них передбачає використання знань спеціалістів під час здійснення окремих слідчих (розшукових) дій.

Вивчення спеціальної криміналістичної літератури й сучасної слідчої практики дає підстави стверджувати, що нині неможливо проводити досудове розслідування, під час якого не було б використано спеціальні знання хоча б в одній, прямо передбаченій Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), формі її реалізації. У теорії кримінального процесу або криміналістики вони мають різні умовні назви, однак спосіб їх реалізації, передбачений процесуальним законодавством, від цього не змінюється.

Отже, враховуючи положення КПК України, вважаємо, що можна відокремити три процесуальні форми використання спеціальних знань під час досудового розслідування: залучення спеціаліста для надання письмової консультації; залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги під час процесуальних дій; залучення експерта для проведення судової експертизи й виконання обов'язків судового експерта [8].

Повсякденна практика розслідування злочинів, пов'язаних із рейдерськими захопленнями, засвідчує наявність безлічі організаційних і тактичних питань використання таких форм спеціальних знань.

Залучення спеціаліста для надання письмової консультації відбувається згідно зі ст. 71 КПК України. Консультації традиційно можуть бути письмовими й усними, однак процесуальною є лише письмова форма консультації (ч. 2 ст. 105 КПК України регламентує процесуальний спосіб надавання консультації спеціаліста: це письмове пояснення спеціаліста, який брав участь у проведенні відповідної процесуальної дії, що є додатком до протоколу такої дії).

Залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги регламентується відповідно до статті 71 КПК України, коли спеціаліст залучається під час проведення процесуальної дії та фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо. Специфіка цієї форми полягає в тому, що її реалізація слідчим фактично дає змогу оформити в процесуальне джерело доказів результат залучення в кримінальне провадження спеціаліста як суб'єкта спеціальних знань. Можливо, саме тому, визначаючи специфіку цієї форми використання спеціальних знань, експерти-практики називають цей формат роботи «взаємодією слідчого та спеціаліста в кримінальних провадженнях» [9].

У документі як джерелі доказів згідно зі ст. 99 КПК України спеціаліст утілює свої спеціальні знання, зокрема,

через створення матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису й інших носіїв інформації (стосовно досліджуваної категорії злочинів під час огляду чи обшуку); постановку з дозволу слідчого питань, що відображаються в протоколах слідчих (розшукових) дій (актуально з позицій психолога, педагога, лікаря, спеціаліста відповідного фаху); подання зауважень щодо протоколів процесуальних дій, чим акцентує увагу учасників процесу на обставинах й особливостях речей і документів, що стосуються відповідної сфери спеціальних знань [10].

Досліджуючи зміст діяльності з проведення негласних слідчих (розшукових) дій, використання їхніх результатів у кримінальному провадженні, С.С. Кудінов виокремив такі напрями застосування фахівцями спеціальних знань у зв'язку з проведенням негласних слідчих (розшукових) дій:

а) для їх підготовки (пов'язано з обранням найсприятливіших умов для проведення негласних слідчих (розшукових) дій (час, місце), підготовкою або виготовленням технічних, імітаційних засобів, визначенням кола учасників, їх доборою й інструктажем);

б) безпосередньо під час їх проведення (розглянуто як вчинення конкретних дій, застосування тактичних прийомів проведення; участь у здійсненні візуального спостереження);

в) для фіксації, оформлення отриманих результатів і їх збереження (полягає в урахуванні й використанні рекомендацій щодо роботи з окремими предметами, речовинами, вилучення слідів, речових доказів, зокрема забезпечення належних умов їх зберігання до передання прокурору);

г) проведення досліджень отриманих матеріалів (полягає в їх використанні або врахуванні безпосередньо під час дії: наприклад, виявлення та фіксація позначок предметом контрольованої поставки; виявлення, фіксація та збереження негласно отриманих зразків хімічних речовин) [11].

Залучення спеціаліста для надання усної консультації набуло широкого розповсюдження. У процесуальному законі немає згадок про отримання усних консультацій спеціаліста під час досудового розслідування; усні консультації та роз'яснення спеціаліста законодавець регламентує лише стосовно стадії судового розгляду (у ст. 360 КПК України). Ефективність цієї непроцесуальної форми використання спеціальних знань з метою подальшого залучення експерта для проведення судової експертизи не викликає сумніву в жодного практика. Такі усні консультації проводять здебільшого з керівниками й експертами (за погодженням із керівником) лабораторій експертних служб, зокрема:

– лабораторій комп'ютерної техніки й телекомунікаційних досліджень;

– лабораторій досліджень у сфері інформаційних технологій;

– лабораторій економічних досліджень;

– лабораторій криміналістичних досліджень.

Залучення спеціаліста відбувається під час перевірки оперативної інформації про злочини, що вчинені або готуються. Процесуальні підстави для залучення оперативних співробітників до участі в проведенні оперативно-розшукових заходів не виокремлено. Непроцесуальне використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, обмежується тільки умовою забезпечення можливості подальшого дослідження вихідних матеріалів спеціалістом або судовим експертом. Звичайно, у будь-якому випадку використання спеціальних знань слідчим має відповідати меті та принципам кримінального судочинства. Слідчий, з урахуванням першої умови, має право робити будь-які дослідження на основі спеціальних знань для одержання тактичної, але не доказової інформації. Хід і результати подібного дослідження, як і сам факт його виконання, у протоколах слідчих дій не відображаються.

Використання спеціальних знань слідчим щодо розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, як окремих рівень їхнього застосування має такі риси:

– слідчий безпосередньо сам здійснює практичну діяльність, засновану на спеціальних знаннях. Дійсно, і в цих випадках може бути участь спеціаліста, але найчастіше тільки у вигляді консультативної й науково-технічної допомоги;

– попри те що необхідність застосування слідчим спеціальних знань обумовлена інтересами досягнення процесуальної мети, що відповідає його діяльності, має непроцесуальний характер;

– спеціальні знання слідчого тісно переплітаються з його звичайними, правовими знаннями й життєвим досвідом. Виділити їх із загальної системи знань слідчого складно й можливо тільки тоді, коли дії слідчого цілком базуються на таких знаннях. В інших випадках упродовж усього розслідування спеціальні знання слідчого використовуються поряд з іншими. Процес цей є безперервним і пронизує все розслідування, тому застосування слідчим своїх спеціальних знань у більшості випадків важко виокремити й формалізувати.

Належна організація використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, дає можливість одержати слідчому інформацію, що полегшує збирання доказів, зменшує обсяг роботи з викриття осіб, які вчинили злочинні дії.

В.В. Цикаль взагалі заперечує існування непроцесуальної форми використання спеціальних знань. Він вважає припустимим непроцесуальне використання спеціальних знань лише в оперативно-розшуковій діяльності під час розкриття злочинів. [12]. З цим твердженням важко погодитись, оскільки використання слідчим допомоги фахівця в непроцесуальній формі є не лише припустимим, але й необхідним через єдність тактичного й процесуального боку слідчих (розшукових) дій і розслідування злочину в цілому. Разом із тим П.В. Цимбал наполягає на правомірності й необхідності ширшого використання спеціальних знань у непроцесуальній формі [13]. На думку В.В. Лисенка, практика кримінального судочинства свідчить про широке використання спеціальних норм у непроцесуальній формі [14].

З цього приводу В.П. Бахін і П.В. Цимбал зазначають, що «спеціальні знання й технічні засоби використовуються під час розслідування злочинів не лише в процесуальній формі, а в значно ширших масштабах» [15].

Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, окрім того може відбуватись у вигляді консультацій, науково-технічної допомоги, попередніх експрес-досліджень тощо.

Консультативна діяльність є найбільш розповсюдженим різновидом непроцесуальної допомоги фахівця в ході розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями. Виділяють три основні типові види консультацій фахівця: а) консультації загального характеру; б) консультації в процесі підготовки до проведення слідчих (розшукових) дій; в) консультації під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Консультації загального характеру дають змогу особі, яка здійснює розслідування, зорієнтуватись в події злочину, його механізмі, масштабах злочинної діяльності, колі учасників злочину тощо – у тій частині цих питань, що пов'язана зі спеціальними знаннями.

Конкретні консультації фахівця зі спеціальних питань під час підготовки до проведення слідчих (розшукових) дій є засобами підвищення ефективності слідчих (розшукових) дій, тому що знижують ентропію, підвищують цілеспрямованість. За допомогою й на основі таких кон-

сультацій слідчий точніше визначає обсяг, напрям і межі з'ясування питань, що вимагають спеціальних знань.

Консультативна допомога може здійснюватись і під час проведення слідчої (розшукової) дії.

У першу чергу це стосується залучених спеціалістів у допитах.

В.О. Коновалова рекомендує в складних випадках допит проводити в присутності спеціаліста [15].

Допомога фахівця в непроцесуальній формі може мати науково-технічний характер. Але також можливі варіанти. Залежно від спрямованості подібної допомоги можна виділити дві ситуації.

У ході непроцесуальних стосунків із фахівцем слідчий може одержати інформацію, що є важливою для розслідування. Специфіка цієї форми допомоги полягає в тому, що й тут фахівець не лише ділиться знаннями й досвідом їхнього застосування, але й передає слідчому інформацію, уже зібрану з використанням своїх знань під час здійснення підготовки до участі в розслідуванні кримінального правопорушення.

Велике значення у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, має інформація, здобута шляхом проведення попередніх експертних досліджень об'єктів, виявлених і вилучених під час огляду місця події чи проведення інших слідчих (розшукових) дій.

Іноді під час виконання слідчої (розшукової) дії або після неї слідчому важливо оперативно одержати інформацію, яка допомагає зорієнтуватись, на основі проведеного експрес-дослідження будь-яких об'єктів.

Попереднє експрес-дослідження об'єктів не лише не конкурує з судовою експертизою, але й сприяє її забезпеченню та процесуальній підготовці. Зважаючи на те, що в більшості випадків результати судово-експертного дослідження доводиться чекати тривалий час, попередня інформація є важливою з тактичної точки зору [16].

Не виникає жодного сумніву в тому, що експертне дослідження є більш точним, глибоким і всебічним. Висновок експерта має велике доказове значення. Процедура підготовки матеріалів, призначення й проведення експертизи відпрацьовані багаторічним досвідом і детально регламентовані. Але потрібно зазначити, що призначення експертизи – складний, трудомісткий, тривалий процес, тому що, крім досить значного часу, якого вимагає саме дослідження, великі його витрати також на пересилання матеріалів до експертної установи й подальше їхнє допущення й оформлення результатів [17].

Чи не свідчить усе це про те, що судово експертиза – особливий винятковий засіб, вид процесуальної форми допомоги фахівця, і застосовувати його потрібно лише тоді, коли того чітко вимагає законодавець.

Незнання можливостей різних форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, на практиці найчастіше призводить до двох за своєю сутністю протилежних помилок. Іноді без особливої необхідності призначається певна судово експертиза тоді, коли можна було б обмежитися іншою, простішою формою, або, навпаки, трапляються спроби підміни обов'язкової в такому випадку судової експертизи іншою, спрощеною формою використання спеціальних знань.

Вивчення слідчої практики свідчить про недоліки використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями. Причини цього негативного явища багатогранні.

До основних потрібно віднести законодавче, кадрове, технічне й науково-методичне забезпечення. Вирішення цих проблем дасть змогу на більш високому рівні забезпечити практику розслідування кримінальних правопорушень з використанням спеціальних знань.

Таким чином, можна стверджувати, що необхідність використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерським захопленням, обумовлена складністю та специфікою процесу доказування

обставин у кримінальному провадженні. Особливо це характерно для сучасного періоду, коли для підготовки, вчинення кримінального правопорушення використовуються передові наукові технології, сучасні технічні засоби тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В.В. Яременко, О.О. Сліпушко. Київ, 2003. Т. 1. 926 с.
2. Лазебний А.М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2016. 20 с.
3. Закатов А.А., Оропай Ю.Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. Киев : РИО МВД УССР, 1980. 104 с.
4. Мотусовський Г., Корж В., Бушан О., Багирський В. Проблеми розслідування кримінальних справ про злочини у сфері економіки. *Право України*. 1997. № 8. С. 90–93.
5. Ревака В.М. Форми використання спеціальних знань у досудовому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 180 с.
6. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник, 4-те вид., допов. і переробл. Київ : А.С.К., 2003. С. 691.
7. Лисиченко В.К., Циркаль В.В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учебное пособие. Киев : КГУ, 1987. 100 с.
8. Самойленко О.А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі : монографія / за заг. ред. А.Д. Волобуєва. Одеса, 2020. 372 с.
9. Теплицький Б.В., Шарай Л.Г., Ковальов К.М., Кузьмін С.А. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку : науково-практичний посібник. Київ : Паливода А.В., 2019. С. 78.
10. Кудінов С.С. Використання спеціальних знань під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. № 3 (31). С. 154–161.
11. Циркаль В.В. Тактика производства следственных действий с участием специалистов : дис. ... канд. наук : 12.00.09. Киев, 1984. 197 с.
12. Цымбал П.В. Совершенствование использования научно-технических достижений в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1992. 25 с.
13. Лисенко В.В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції: (теорія та практика) : монографія / В.В. Лисенко. Київ : Логос, 2004. С. 324 с.
14. Бахін В.П., Цимбал П.В. Удосконалення форм використання науково-технічних досягнень у розслідуванні. *Проблеми удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства* : міжвузівський збірник наукових праць. Київ : НАВС, 1993. С. 112–122.
15. Коновалова В.О. Допит: тактика і психологія. Харків, 1999. 157 с.
16. Кириченко А.А. Основы криминалистической микрологии : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Национальная юридическая академия Украины. Харьков, 1996. 31 с.
17. Бахін В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) : монографія. Киев : Б.И., 2002. 268 с.